

DEĞERLER BİLANÇOSU

Dil, Din, Eğitim, Edebiyat, İktisat, İletişim, Kamu

- Sarı Kitap -

Editörler
Hasan Hüseyin BİRCAN
Bülent DİLMAÇ

çizgi
KİTAP EVI

DEĞERLERİN KAYNAĞI OLARAK HADİSLER

Yunus MACİT (Prof. Dr.)
OMÜ. İlahiyat Fak. DKAB Bölümü.

Giriş

Yaşam alanımıza ışık tutan değerler, Hz. Âdem'den günümüze farklı kavramlarla karşımıza çıksa da hep gündemde olmayı başarmıştır. Felsefe, psikoloji, sosyoloji, ekonomi, eğitim ve davranış bilimi gibi pek çok disiplin tarafından ortak olarak kullanılan "değer" kavramına disiplinlerin kendilerine has yaklaşımlarından hareketle farklı anlamlar yüklenmiş, doğal olarak da çeşitli tanımları yapılagelmiştir (Keskin, 2016, s.19).

Sözlükte arzu edilen, ilgi duyulup peşinden koşulan, ayar ölçüsü olarak kullanılan şey, anlamlarına gelen değerler, genelde inanılan, arzu edilen ve bir ölçü olarak kullanılan olgulardır (Aydın, 2011, s.39). Değer, davranışlarımıza yol gösteren, rehberlik eden inançlar ve kurallardır. Eylem ve davranışlarımızın yerindeliliğini, etkililiğini, güzelliğini, ahlakiliğini belirlemeye hizmet eden ilke ve standartlardır (Hökekleli, 2010, s.4; Aydın, 2010, s.16). Keskin, değer kavramını daha kapsayıcı bir yaklaşımla; din, ideoloji, kurum, insan veya toplumun düşünce, hüküm, tutum, davranış ve etkinliklerinde tercih edilen, kabul görülen, benimsenen, arzu edilen ve istenilen inanç, yargı, amaç, hedef, gaye, ölçüt, rehber, kılavuz, standart, kural, duyuş ve düşüneler olarak tanımlanmıştır (2016, s.21).

Değer, ontolojik olarak yaşamı sürdüren ve yaşamı anlamlandıran bir olgudur. O, insanın başka insanlar ve nesnelere ile bağlantısında ortaya çıkan, beliren ve bu yüzden kendisini gerçekleştirilmeye çalıştığımız unsurlardır. Bu manada değerler, yapıp etmelerimizi yönlendiren ilkeler; hayatımıza yön veren pusulalar olarak tarif edilebilir. İnsan olmanın beşeri mana ve muhteva kazanmanın bütün imkânları değerlerin içselleştirmesindedir. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın değerler, insanlığın mana, kıymet ve gelişme kaynağıdır. Nitekim insan değer varlığı olduğu için hayatta kaldığı sürece değerlere sahip olacaktır (Türer, 2012, s.179).

Değerler, biçimsel olarak olumlu ve olumsuz, öznel ve nesnel, görel ve salt, yüksek değerler ve araç değerler, kişi değerleri ve ilişki değerleri gibi değişik açılardan ele alınmış, çeşitli türlere ayrılmış ve sınıflandırılmıştır. Ahlaki, dini, toplumsal, ekonomik, bilimsel, sanatsal ve siyasi olmak üzere çeşitli değer alanları içinde en önemli olanı şüphesiz ki ahlaki değerlerdir. Çoğu zaman bu değerler iç içe, bir arada var olsalar da bütün değerler ahlaki değerlerle ilişkili olmak durumundadır (Hökekleli, 2010, s.5).

Dini Değerler

Din, bireysel ve toplumsal hayata yön veren önemli öğüt ve taleplere sahip olması yönüyle etkin bir değer sağlayıcıdır. Bireyler dini özümserken-dinden gelen değerleri de özümserler; dinin değer verdiklerine değer verir; azımsadıklarını ise azımsamış olurlar (Kaymakcan, 2010, s.11). Din ve değer ilişkisi karşılıklıdır; değerler dinin dokusunu oluşturduğu gibi din de değerler ortaya koyar (Aydın, 2003, s.123). Başta İslam olmak üzere çeşitli dinler, bütünüyle bir anlamlar, değerler ve kurallar bütünüdür (Kongar, 1982, 25).

Dini değerler, daha tatmin edici, daha az göreceli, daha mutlak ve daha yüksek değerlerdir. Bu anlamda dini değerleri de içeren manevi değerler en yüksek değerlerdendir. Aynı zamanda bu değerler inanç temelli ve ahiret boyutlu olmaları nedeniyle bireye daha derinden içsel kontrol ve yüreklilik sağlarlar (Max Scheler'den akt.: Akarsu, 1962, s.87-91). Dini değerler kaynağı ve gücü itibarı ile ilahidir. Dolayısıyla bütün büyük dinler inanç ilkeleri gibi ahlâk ilkelerinin de evrensel olduğu iddiasındadırlar (Oktay, 2007, s.131).

Dini değerler, dini davranış, dini inanç ve düşüncelerle beraber dışa yansıyan dinî belirtiler, fiil ve ibadetler şeklinde tanımlanmaktadır (Peker, 2000, s.88). Dini davranış ile aynı anlamda kullanılan 'amel' kavramı, dini inanç gereği yükümlü olduğu ibadet ve ahlaki değerleri yaşantısı içerisinde gerektiği şekilde uygulama biçimi olarak görülmektedir (Yazıcı, 2000). Bireysel tutum ve davranışların büyük ölçüde ahlaksal ve dinsel değerlerle şekillendiği söylenebilir. Ancak bu değerler normlar içerisinde somutlaşır ve normlar aracılığıyla etkinlik kazanır. Daha genel ve soyut olan değerlere karşılık normlar, yaptırım güçleriyle toplumsal hayatın belirgin bir unsurunu oluştururlar (Durmuş, 1996, 17).

İslâmî Değerlerin İnşasında Hz. Muhammed'in Fonksiyonu

İlahi kaynaklı dinlerde, kutsal kitaplar ve peygamberler o dinin değerlerine kaynaklık etmektedir. Peygamberler, ilahi öğretilerle toplumu iyiye doğru dönüştürmeye çalışıp sağlıklı, iyi ahlaklı bir topluluk oluşturmayı amaçlamışlardır (Aydın, 2012, s.230). Bu bağlamda İslam dininin değerleri Allah ve Resûlü tarafından insanın kendi ve çevresi ile etkileşimine, iletişimine, yaşama biçimine, tercihiğine, amacına, gayesine, yargısına, tutumuna ve davranışına yön veren inançlarla şekillenen değerlerin normlaşmış halidir.

Hz. Muhammed (sav), yirmi üç yıl gibi kısa bir sürede insani değerleri önceleyen bir toplum oluşturarak muhteşem bir inkılap gerçekleştirmiştir. Bu süreçte inkılabın mimarına vahiy, yol göstericilik rolünü üstlenmiştir.

İslâmiyet, insanın değerinin kaybolduğu, kadınların sadece zevk ve eğlence vasıtası olarak görüldüğü, kız çocuklarının diri diri toprağa gömüldüğü, zevkçi/hedonist hayat anlayışının toplumlarda üstün geldiği, anarşinin her yerde egemen olduğu, himayesiz kimselerin kardeşleri tarafından bile tepelendiği,

dolayısıyla insanın ruhen alçalarak Kur'ân'ın tabiriyle "*esfel-i sâfilîn*"e (*aşağuların aşağısına*) düştüğü, kalplerin ve kafaların putlarla ve şirkle dolduğu, insanların ruhen bunaldığı bir dönemde ortaya çıkmıştır (Bolay, 2013, s.227). Hz. Peygamber böyle bir toplumu inşa edecek değerler getirmiştir.

İyiliğin, kötülüğün ne olduğunu belirten Kur'ân ayetleri aynı zamanda iyi-kötü, doğru yanlış, helal-haram, güzel-çirkin gibi olgulara bir değer biçer. Kur'ân'ın hükümleri ve ortaya koyduğu değerler evrensel olup zamana, mekâna ve şartlara göre değişmez ve ahlaki şüphelerden uzaktır. Söz, fiil ve takrir olarak Peygamberimizin hadisleri de Kur'ân anlayışı doğrultusunda değer biçen, değer koyan hükümlerdir. O'nun hayatı adeta Kur'ân'ın belirlediği değer hükümlerinin nasıl anlaşılması, yorumlanması ve yaşanması gerektiğini gösteren bir örnektir. Kur'ân ilkelerinin sosyal hayatta nasıl yorumlanacağı, nasıl insan hayatında fonksiyonel hale getirilip uygulanacağı Peygamberimiz tarafından bizzat yaşanarak gösterilmiştir. İslam'ın öngördüğü standartlarda insanca bir hayat yaşanması ancak dini değerlerin hayata geçirilmesiyle mümkün olabileceğinden, Hz. Peygamber'in örneğine ihtiyaç vardır. Çünkü O'nun hayatında dini değerlerin objektif bir şekilde somutlaştırılıp yaşantı haline dönüştürülmesi söz konusudur (Oktay, 2005, s.111-112).

İslâm, Hz. Peygamber tarafından tebliğ edilirken, bizzat kendisi tarafından yaşanarak uygulanmış ve bu uygulamaya sayıları yüz binleri aşan büyük bir insan kitlesi katılarak şahit olmuştur. Hz. Aişe'nin "*...Onun ahlâkı Kur'ân idi*" (Müslim, *Salâtü'l-Müsâfirîn*, 139) sözüyle dile getirdiği bu durum, daha sonra yaşayan bir sünnet ve yaşanan bir hayat olarak nesilden nesle hiçbir kesintiye uğramadan günümüze kadar gelmiştir. Allah Teâlâ tarafından "*Sen büyük bir ahlâk üzere sin*" (Kalem, 68/4) şeklinde tanıtılan Hz. Peygamber'in hayatı başından itibaren bütün Müslümanları ilgilendirmiş; tarih boyunca olduğu gibi bugün de ilgilendirmektedir. Hz. Peygamber'in yaşadığı hayat her dönemde Müslümanlar için "*usve-i hasene*" (güzel örnek ve ideal hayat tarzı) olarak takdim edilmiştir (Ahzâb, 33/21).

Hz. Peygamber'in fiilleri ve sözleri, emir ve tavsiyeleri yanında yasakları, etrafındaki insanlar tarafından benimsenmiş ve uygulanmıştır. Hz. Peygamber'in fiillerine uyan, ittiba eden, onun emir, tavsiye ve yasaklarını dikkate alanlar mü'min ve müslüman olarak nitelenmişlerdir (Görgün, 2010, s.33-34). Irk, kültür ve coğrafi olarak birbirinden çok uzak olan Müslüman milletlerin, genelde aynı ahlaki değerlere sahip olmaları, davranışlarında, örflerinde, olaylara bakışlarında, giyim-kuşamlarında, hatta gülüp eğlenmelerinde bile ciddi bir yakınlık ve aynılık bulunması, Hz. Peygamber'in sünnetinin *Müslüman kimliğinin* oluşmasında önemli bir etken olduğunu gösterir. Farklı ırklara, kültürlere ve coğrafyaya mensup olmalarına rağmen aralarında müşterek bir kimlik oluşmasını sağlayan, asgari bir kültür ve yaşam biçimi oluşturan büyük ölçüde Resûlullah'ın (sav) sünnetidir (Sandıkçı, 2003, s.52). İslâm dini tebliğ edilirken

pratik olarak ahlâkî değerler de insanlara öğretilmiştir. Daha sonra bu değerler, ilkeler ve kuralları içeren rivayetler şeklinde hadis ve ahlâk kitaplarında derlenmiştir (Görgün, 2010, s.83).

Hz. Peygamber'in tebliğinde en fazla dikkati çeken hususlardan birisi, mesajın yoğun bir değerler sistemi içermesidir. Yirmi üç yıllık vahiy sürecinde gerçekleşen değerler göz önüne alındığında, Hz. Peygamber'in tebliği adeta değerlerin tebliği hüviyetindedir (Sarıçam, 2003, 205). Hz. Peygamber'in Kur'ân merkezli örnek yaşamı ile değerler, kapsam, içerik ve uygulama boyutu ile belirginleşerek sahabe yaşantısının temelini oluşturmuştur. Günümüze değin değişime uğramadan, ilk günkü neşvesi ile inananlarca yaşanmaya gayret edilen değerlerin aktarılmasında elbette ki, Hz. Peygamber'in hadislerinin kayıt altına alınması yatmaktadır.

Çalışmamızda İslâm'ın ortaya koyduğu insan modelinin tipik göstergeleri olarak görülebilecek temel İslâmî değerler, Hz. Peygamber'in hadislerinden hareketle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda çalışmamızda ancak on iki değere değinebilmiştir. Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri ile şekillenen örnek bir Müslüman'a ait hususiyetler, değerler perspektifinden ele alınmış, değerlerin inşasında Hz. Peygamber'in getirdiği evrensel mesajın fonksiyonu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylece inananlarca muhafaza edilecek ve kıyamete kadar geçerli olacak ideal yaşam tarzına ait hususiyetlere de değinilmiş olacaktır.

Şimdi bu değerleri kendi içerisinde öne çıkan açılımları ile ele alalım.

Özdenetim veya Murakabe

Özdenetim kavramı kişinin kendisi üzerinde denetim kurabilme becerisi olup, İslami literatürde yer alan murâkabe kavramıyla yakın bir anlam ilişkisi vardır. Denetlemek, kontrol etmek, bir şeyi devamlı olarak düşünmek, gözetlemek manalarına gelen murakabe, kişinin düşünce, hareket, söz ve davranışları sırasında Allah Teâlâ'nın gözetiminde olduğunu hissetmesi ve O'nun denetiminden asla uzakta kalamayacağını kavramasıdır (Arslan, 2008, s.61).

Murakabe/özdenetim anlayışı ile kişinin düşünce ve eylemlerinin kontrol altına alınması söz konusudur (Sandıkçı, 2003, s.53). Özdenetimde uygulamaya yönelik bir gayret, kişinin öğrendiklerini harekete geçirmesi noktasında bir eylem, düşüncelerini, davranışlarını, alışkanlıklarını ve karakterini düzene sokma noktasında bilinçli bir disiplin söz konusudur. Özdenetim; başlı başına bir değer olmakla birlikte diğer bütün değerlerin uygulamaya geçmesi noktasında gösterilen kararlılık olması itibariyle diğer bütün değerlerden farklıdır (Arslan, 2008, s.65).

Özdenetim, ihsan şuurunu ile perçinleşir: Hz. Peygamber'in getirdiği ahlâkî değerlerin temelini, yaratan, yaşatan ve öldüren, insanın yapıp ettiği, görüp

söylediği hatta aklından geçirdiği her şeyi gören, duyan ve bilen yüce bir kudrete iman duygusu oluşturur. Kulluk görevlerinin "Allah'a, sanki onu görüyormuş gibi" yapılması, hiç olmasa "Allah'ı görmüyorsa da O'nun kendisini gördüğü" (Buhârî, İmân, 37; Tefsîr, 31/2; Müslim, İmân, 5)¹ bilinciyle hareket etmesi öne çıkarılır. "Nerede ve nasıl olursan ol, Allah'dan kork! Kötülük işlersen, hemen arkasından iyilik yap ki, o kötülüğü silip süpürsün. İnsanlarla güzel geçin!" (Tirmizî, Birr, 55) buyuran Hz. Peygamber özdenetim, murakabe ve muhasebenin gerekliliğine işaret etmektedir. Şüphesiz Allah, insanlar üzerinde gözetleyicidir (Nisâ, 4/1).

Özdenetim, günlük aktiviteler içerisinde kaybolmamalıdır. Özdenetim şuurunun canlı tutulması, bir bakıma kişinin günlük iş ve problemlerin içinde eriyip yok olmamasıdır. Bunun gerçekleşmesi bakımından söz gelimi namaz ibadetinin günün farklı zaman dilimlerine dağıtılmış olması önemlidir. Namaz sayesinde kişi dünya meşguliyetlerinden sıyrılmakta, böylece özdenetim için bir fırsat bulabilmektedir. Keza Resûlullah (sav) günde Allah'a yetmiş kere istiğfar ettiğini belirtmektedir ki (Buhârî, Deavât 3) bu da onun bir nevi günün her anında Allah'ı hatırlayarak özdenetimde bulunduğunu gösterir.

Özdenetimde olumsuz duygu ve tutumlar kontrol altına alınmalıdır: Kişinin özdenetimini sağlaması noktasında öfke ve kin gibi bazı olumsuz duygularını kontrol altına alması gerekir. Zira öfke ve kin kişide sonradan pişman olacağı yanlış eylemlerde bulunmasına neden olabilir. Allah Teâlâ öfkeyi yenmenin, kişinin kendisine hâkim olmasının Müslümanların özelliklerinden biri olduğunu belirtmiştir (Âl-i İmrân, 3/153,154). Hz. Peygamber de öfkesini yenenleri "gerçek pehlivan" olarak nitelendirmiştir (Buhârî, Edeb, 77; Müslim, Birr, 107). Allah Resûlü öfkeden kurtulmak için kişinin dua ederek Allah'a sığınmasını (Buhârî, Edeb, 77; Müslim, Birr, 109) ve bulunduğu konumu değiştirmesini (Ebû Dâvûd, Edeb, 4) tavsiye etmiştir.

Özdenetim hayâ ile kuvvet bulur: Hz. Peygamber'in "utanmazsan dilediğini yap!" sözü (Buhârî, Edeb, 79) de kınanma endişesiyle kurallara aykırı davranmaktan kaçınma ve bunu sağlayan bir duygu olan hayânın olumsuz davranışlara karşı bir denetim yolu olduğunu göstermektedir. Ayrıca Hz. Peygamber, "Hayâ bütünüyle hayırdır" (Müslim, İmân, 61) "Hayâ sadece iyilik getirir" (Buhârî, Edeb, 77; Müslim, İmân, 60), "Hayâ imândandır" (Buhârî, İmân, 16. Edeb, 77; Müslim, İmân, 57-59), "Her dinin bir ahlâkı vardır; İslâm'ın ahlâkı da hayâdır" (İbn Mâce, Zühd, 17; Mâlik, Muvattâ, Hüsnü'l-Hulk, 9) buyurmak suretiyle "hayâ"nın Müslümanların hayatında özdenetimi gerçekleştirecekleri değer ölçüleri arasında bulunması gerektiğini ifade etmiştir.

¹ Çalışmamızda Hz. Peygamberin (sav) hadisleri ile ilgili kaynak gösteriminde, Buhârî, Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Mâce, Nesâî ve Dârimî'nin eserlerinde sırasıyla (müellif ismi, kitap/bölüm ismi, bab numarası) şeklinde, Muslim ve İmâm Mâlik'in eserlerinde (müellif ismi, kitap/bölüm ismi, hadis no) şeklinde, diğer hadis kaynaklarında ise (müellif ismi, cilt/sayfa) şeklinde verilmiştir.

Güven

Güven, bir şeye, kişiye veya kendine karşı duyulan itimat ve emniyet hissidir (Doğan, 1996, s.440). Günlük hayatta "itimat etme" olarak da kullanılan güven, korku, çekinme ve kuşku duymadan inanma ve bağlanma duygusudur. Güven bütün sosyal ilişkilerin temeli olup, toplumların gelişmesinin ve kalkınmasının temelinde güven duygusu yatar. (Sarıçam, 2003, 208-209).

Güven imanla eş anlamlıdır: İslam'ın ilk ve temel esası olan iman ile güven arasında sıkı bir irtibat mevcuttur. İman, sözlükte "güven içinde bulunmak" anlamındaki *emn* kökünden türemiştir ve "güven duygusu içinde tasdik etmek" demektir. İster kişi ve ister toplum bazında olsun güven, inşa edilmesi, kurulması, yapılandırılması gereken bir duygu ve yaşantıdır. Bundan dolayı Hz. Peygamber'in tebliğinde diğer değerlerin yanı sıra güven, tatmin edici ve mükemmel bir şekilde inşa ve tatbik edilmiştir. O, daima güveni takdir ve teşvik etmiş, güvene dayalı bir toplumsal düzen kurmanın çabası içinde olmuştur (Sarıçam, 2003, 210-211).

Güvenilir olma peygamberlerin ortak özelliklerindedir: Kurân-ı Kerîm'de, Peygamberlerin önde gelen ortak özellikleri olarak "emîn/güvenilir" oluşlarına dikkat çekilir (Arâf, 7/68; Yûsuf, 12/54; Şuarâ, 26/107, 125, 143, 162, 178; Neml, 27/39). Zira her peygamberin kavimlerine ilk söyledikleri "*Ben size gönderilmiş emin (güvenilir) bir elçiyim*" (Şuarâ, 26/107, 125, 144, 162, 178) şeklinde emniyet veren bir söz olmuştur.

Hız. Peygamber, Muhammed'ül-Emîndir. Vahiy gelmezden çok önceleri "Güvenilir Muhammed" (*Muhammed'ül-Emîn*) olarak tanınan Hz. Peygamber güvenilir bir kişidir. Onun doğruluk, hoşgörü, cömertlik, faaliyetlerinde kişisel menfaat arzusu gözetmeme gibi ahlaki erdemlerde örnek olması ve sözlerinin tamamını yaşantı haline dönüştürmesi, kendisine duyulan güvenin temel kaynağını oluşturmuştur. Hz. Peygamber'in örneği, vahiy sürecinde bireysel ve toplumsal düzeyde güvenin oluşmasında önemli rol oynamıştır (Sarıçam, 2003, 211). İnsanların kısa zamanda kendi inançlarını, âdet ve geleneklerini bırakarak Hz. Peygamber'e inanıp etrafında toplanmalarında onun sözünde ve işinde güvenilir birisi olmasının önemi büyüktür.

Mü'min ve Müslüman, güvenilen ve itimat edilen kimsedir: Hz. Peygamber'in "*Mü'min, insanların kendisine güvendiği kimsedir*" (İbn Hanbel, III, 54). "*Emanete riayeti olmayanın imanı yoktur*" (İbn Hanbel, III, 135, 154,). "*Kişinin kalbinde iman ile küfür bir arada olmaz. Güvenilirlik ve hainlik de bir arada bulunmaz*" (İbn Hanbel, II, 349) vb. sözleri, güven değerinin mü'minlerde mutlaka bulunması gereken özelliklerden olduğunu göstermektedir.

Mü'min kendisiyle barışık olduğu gibi -âile, komşu, akraba, arkadaş ve dost gibi çevresine de güven vermelidir. Hadislerde bu durum "*Müslüman elinden ve dilinden diğer Müslümanların güvende olduğu kimsedir*", (Buhârî, "İman", 4, 5,

"Rikâk", 36; Müslim, "İman", 64, 65). "Mü'min, insanların malları ve canları konusunda kendisine güvendiği kişidir." (Tirmizî, "İman", 13; Nesâî, "İman", 8) şeklinde dile getirilir. O halde fertleri birbirine güvenen mü'min kişilerden oluşan toplumlar maddeten ve manen ilerlerken, fertleri birbirine güvenmeyen insanların çok olduğu toplumlarda huzur, mutluluk ve kalkınma sağlanamaz. Ticaretle geçimini sağlayan insanların da güvenilir olmaları gerekir. "Doğru ve güvenilir tüccar, kıyamet gününde Peygamberler, siddîkler ve şehitlerle beraber olacaktır" (Tirmizî, Büyû, 4; İbni Mâce, Ticârât, 1) hadisi bizlere doğru ve güvenilir insanların sahip oldukları manevi değeri gösterirken, güvenilirlik değerinin manevi boyutunu da ortaya koymaktadır.

Medine'ye hicret ederken müşrikler tarafından yakalanan Huzeyfe b. Yeman, Müslümanlara destek vermeyeceği ve Mekkelilere karşı savaşmayacağı sözünü vererek kendisini kurtarabilmişti. Sonra Bedir savaşı çıkınca, savaşa katılmak isteyen Huzeyfe'ye Hz. Peygamber Kureys'e verdiği sözü hatırlatarak orduya katılmasına "Siz savaşa katılmayın! Biz her şeye rağmen onlara verdiğimiz sözü tutalım. Ama onları yenmek için de Allah'tan yardım isteyelim" diyerek izin vermemiştir (Zehebî, 1985, s.361).

Adalet

Adalet kelimesi sözlükte eşit davranmak, her şeye hakkını vermek, mutedil olmak, her şeyi yerli yerinde yapmak, istikamet üzere olmak, hakkaniyet anlamlarına gelir. İslamî literatürde ise ifrat ve tefrit arasında orta yolu takip etmek, hak yol üzere dosdoğru olmak, dinen haram kılınan şeyleri terk etmek, farzları yapmak, haklıya hakkını, haksıza cezasını vermek, suç ve cezada eşit davranmak vb. anlamlarına gelir (Karaman ve ark., 2006, s.5-6).

Bir değer olarak adalet, insan davranışlarını ahlaki açıdan inceleyen ve eleştiren düşünce, hakka ve doğruluğa saygıyı temele alan ahlak ilkesi ve doğru muamele biçimi şeklinde açıklanmıştır (Çakmak, 2013, s.8-9).

Adalet, ahlaki olgunluktur. "Emrolunduğun gibi dosdoğru ol... De ki: Ben Allah'ın indirdiği kitaba inandım ve aranızda adaleti gerçekleştirilmekle emrolundum..." (Şûra, 42/15) ayetine göre adalet, başkalarının gelişigüzel istek ve telkinlerinden etkilenmeyen istikrarlı bir doğruluk ve ahlâk kanununa itaatle gerçekleşen ruhî denge ve ahlâkî bir kemaldir (Ersan, 2010, s.26).

Adalet, yaşamın her alanına hâkimdir. Hem İslâmî hem de evrensel ahlâkî değerlerin başında yer alan adalet, sadece mahkeme ile ilgili olmayıp ferdî, ailevî ve toplumsal hayatta, kısacası her yerde ve ortamda olmalıdır. Adalet olmayan yerde haksızlık ve zulüm, dolayısıyla da güvensizlik, huzursuzluk ortaya çıkar. Kur'ân, adalet konusunda kişinin kendisi veya yakınları aleyhinde, hatta kendilerine kin duyulan kişilerle ilgili olsa yine de adaletten ayrılmamak gereğini vurgulamaktadır (Nisa, 4/135; Mâide, 5/8).

Allah (cc) adildir: Kur'ân-ı Kerîm'de, insanın muhtaç olduğu temel haklar arasında adaletli olma, toplumda adaleti uygulama (Mâide 5/8, 42, A'râf 7/29, Nahl 16/90), ölçüyü ve tartıyı doğru ve âdil bir şekilde yapma sayılmakta (En'âm 6/152); adaletli davrananlar müjdelenmekte (Hucurât 49/9), âhirette Allah Teâlâ'nın bütün insanlar arasında adaletle hükmedeceği ve kimsenin haksızlığa uğramayacağı bildirilmektedir (Yûnus 10/54).

Adalet sahibinde olması gereken bazı özellikler: Hz. Peygamber doğrudan bir adalet tanımı yapmamış olmakla birlikte, adalet sahibi bir insanda bulunması gereken özelliklere işaret etmiştir. "Medine site devletinin ilk anayasası" kabul edilen "es-Sahife" veya "el-Kitab" adlı kanun metninin 13. Maddesinde "Takva sahibi müminler, kendi aralarında mütecevize ve haksız bir fiil kastını tasarlayan yahut bir cürüm yahut bir hakka tecavüz veyahut da müminler arasında bir karışıklık çıkarma kastını taşıyan kimseye karşı olacaklar ve bu kimse onlardan birinin evladı bile olsa, hepsinin elleri onun aleyhine kalkacaktır." (İbn Hişâm, 1955, s.II/502). Hz. Peygamber, kişiyi adalet sahibi yapan özellikleri, insanlara haksızlık etmemek, onlarla konuşurken yalan söylememek ve verdiği sözde durmak olarak sayar: "Her kim insanlarla muamelede bulunur haksızlık etmez, onlarla konuşur yalan söylemez, onlara vaatte bulunur sözünden dönmezse işte o, insanlığı kemâle ermiş, adaleti ortaya çıkmış ve kendisiyle kardeş olunması gerekli olmuş kişidir." (Deylemî, 1986, III/499, hn. 5546; Kudâî, 1986, I/322, hn. 543).

Adalet mülkün temelidir: Hz. Peygamber, mülkün, toplumun ve devletin temeli olan, hâkimin karşısında bir Müslümanla bir gayri müslimi, padişahla herhangi birisini eşit sayan adalet anlayışını hâkim kılmaya çalışmıştır (Bolay, 2013, s.233). Allah önünde bütün insanların "Bir tarağın dişleri gibi eşit olduğu" şeklindeki eşitlik anlayışını, ibadetlerde Allah'ın huzurunda camide ve diğer ibadetlerde devlet başkanı ile herhangi bir müslümanın farkı olmadığını uygulayarak göstermiştir (Bolay, 2013, s.235).

Her ne surette olursa olsun adaletten ayrılmamalıdır: Hz. Peygamber'in en hassas olduğu konulardan biri de, insanların dürüst olmaları, daima hak ve adaletin yanında yer almalarıdır. O, ashabıyla biat ederken onlara; "...Nerede olursanız olun, daima hakkı söyleyeceksiniz" (Buhârî, Ahkâm, 43; Müslim, İmâre, 41) şartını koşmuştu. "İnsanları aldatanı kendinden saymayan" (Müslim, İmân, 164) Hz. Peygamber, "elinden ve dilinden insanların emniyette olduğu kişileri müslüman" kabul etmiş, (Buhârî, İmân, 4, 5; Rikak, 26; Müslim, İmân, 64) "Kötülüğünden, komşularının emin olmadığı kişileri mü'min saymamış"tır (Buhârî, Edeb, 29; Müslim, İmân, 73).

Allah Resûlü, adalet söz konusu olduğunda en yakınları bile olsa daima tarafsız olmuş, kanunları herkese eşit olarak uygulamıştır. Ensar'dan bazı kişiler Hz. Peygamber, Bedir savaşında alınan esirler arasında bulunan amcası Hz. Abbas'ın bu yakınlığı sebebiyle fidye alınmadan serbest bırakılması kendisine teklif edildiğinde, "Hayır, asla böyle bir şey olamaz, onun ödemek zorunda olduğu

fidyenin tek bir dirhemi dahi bağışlanamaz" (Buhârî, Megâzî, 53) buyurarak adaletin uygulanmasında akrabalığın bir ayrıcalık sebebi olmadığına işaret etmiştir.

Adaleti yanılta kendine azabı davet etmiş olur: Hz. Peygamber insana, kendi aleyhine dahi olsa her zaman hakkın yanında olması gerektiğini telkin etmiştir. Elindeki maddi delillere göre hüküm veren hâkimin verdiği her hüküm hak ve adalete uygun düşmeyebilir. Nitekim Hz. Peygamber "*Siz davalarınızı bana arz ediyorsunuz; bazılarınız davasını daha iyi delillendirebilir, ben de duyduğuma göre hüküm veririm. Verdiğim hükümle kime gerçekte hakkı olmayan bir şeyi vermişsem, sakın onu almasın; çünkü ben ona cehennemden bir yer veriyorum demektir.*" (Buhârî, Şehadet, 27; Hiyyel, 10; Ahkâm, 20; Müslim, Akdıye, 4) sözleriyle bu gerçeğe dikkat çekmektedir. Hz. Peygamber, hâkimi yanılarak, hakkı olmadığı halde lehinde hüküm çıkartan kişinin kazancının aslında "*ateşten bir parça*" olduğuna dikkat çekmiştir (Tirmizî, Ahkâm, 2/1339).

Adalet önünde herkes eşittir: İnsanların farklı ekonomik ve sosyal statüye sahip olmaları, onların adalet önünde eşit olmalarına engel olmamalıdır. Sözgelimi Mekke'nin fethedildiği günlerde hırsızlık yapan Fatıma adlı soylu bir kadına kabilenin ileri gelenleri ceza verilmemesi için Hz. Peygamber'in çok sevdiği Üsâme b. Zeyd'in aracılık yapmasını istemişlerdi. Hz. Peygamber, kendisinden böyle bir şey istenmesine çok üzülmüş, eskiden bazı milletlerin, suç işleyen soyluları affettiklerini, bu suçu fakirler yapınca onları cezalandırdıklarını ve bundan dolayı da Allah Teâlâ'nın gazabına uğradıklarını hatırlatmış, sonra da "*Eğer kızım Fâtıma hırsızlık yapsaydı, ona da ceza verirdim*" diyerek adaletten ayrılmayacağını belirtmiştir (Buhârî, Hudûd 11, 12; Müslim, Hudûd 8, 9).

Adaletin olmadığı yerde zulüm ve haksızlık hâkim olur: Adaletin herkes için uygulanmadığı toplumlarda isyanlar çıkar, zulüm, anarşi ve terör hâkim olur, mahkemelere, devlete hatta fertlerin birbirlerine olan güveni kaybolur. Nitekim Peygamberimiz "*Bir toplumda hak ve adaletten uzak hükümler verilirse, orada mutlaka kan dökmek yaygınlaşır.*" (Mâlik, Muvattâ, Cihad, 26) sözleriyle bizleri uyarmıştır.

Adalet, işi ehline vermektir: İnsanlar arasındaki ilişkilerde adaletin tesisi için uyulması gereken hususlardan birisi işi ehline vermektir. Zira yüce Allah işleri ehline vermeyi ve insanlar arasında adaletle hükmetmeyi emreder (Nisâ 4/58). Liyakate önem verilmeyen toplumlarda huzursuzlukların ve sorunların oluşması kaçınılmazdır. Bunun önemini Peygamberimiz "*İşler ehil olmayanlara verdiği zaman, kıyameti bekleyiniz.*" (Buhârî, İlim 2) sözleriyle belirtmektedir. Hz. Peygamber *adaletli idarecileri, hiçbir gölgenin bulunmadığı kıyametin yakıcı sıcağında, kendi gölgesinde bulunacak yedi sınıf insandan ilki saymış,* (Buhârî, Ezân, 36; Zekât, 16; Rikâk, 24; Hudûd, 19; Müslim, Zekât, 91) adil devlet başkanlarından ve yöneticilerinden övgüyle bahsetmiş, (Buhârî, Edeb, 36; Müslim, İmâre, 5, 18; Cennet, 63) *ailesine ve emri altındakilere adaletle davrananların kıyamet gününde büyük mükâfatlara nail olacağını bildirmiştir* (Müslim, İmâre, 5, 18; Nesâî, Kudât, 1).

Adalet haklıya hakkını vermektir: Hz. Peygamber ailesinde herkese değer vermiş, eşit davranmış, ayırım yapmamıştır. Özellikle çocuklar arasında ayırım yapmayı kesinlikle uygun görmemiş, mallarının dağılımı hususunda çocukları arasında ayırım yapan bir sahabîyi, "Allahtan korkun ve çocuklarınızın arasında adaletli olun" (Müslim, Vesâyâ 13) buyurarak uyarmıştır. .

Adalet, ticari hayatın en önemli unsurlarındandır: Hz. Peygamber Medine'de zaman zaman denetlediği Müslümanlara ait bir pazar yerinde gıda maddesinin ıslak kısmını alta koyarak satmaya kalkışan birisini "Aldatan kimse bizden değildir" diyerek haksızlık yapmaması hususunda uyarmıştır (Müslim, İman, 102). Ayrıca Hz. Peygamber'in ticari hayatta adaletin hâkim olması için yapmış olduğu bazı tavsiyeler arasında alış-verişte doğruluğa riayet edilmesi (Buhârî, İman, 24; Müslim, İman, 106), satılan malın kusurlarının gizlenmemesi, (Buhârî, Büyü', 10; Müslim, Büyü' 51), malların satışının yalan yeminle artırılmaya çalışılmaması (İbn Hanbel, II, 235), çalışan işçinin emeğinin hemen ödenmesi (İbn Mâce, Ruhûn, 4), aldatan tacirlerin günahkâr (Tirmizî, Buyu', 4) ve dürüst tacirlerin ahirette peygamberler, sıddıklar ve şehidlerle beraber olacağı (Tirmizî, Büyü', 4; İbn Mâce, Ticarât, 1), eksik tartıp yanlış ölçmenin toplumların helakine sebep olacağı (Tirmizî, Büyü', 9), spekülasyonun yasaklanması (İbn Mâce, Ticarât,6) gibi hususlar sayılabilir.

Doğruluk

Kelime olarak; doğru olma hali, doğruya has davranış, dürüstlük, hilesizlik, yanlışsızlık, (Doğan, 1996, s.293) gibi anlamlara gelen doğruluk, insanın inancında, özünde, sözünde, niyetinde, sözleşmelerinde, ticaretinde kısaca bütün fiil ve davranışlarında doğru, dürüst, hakkı gözetir, âdil, ihlaslı ve samimi olma hâlidir. Doğruluk kavramı, Kur'ân ve Sünnette sıdk, ihlas, istikâmet ve hak kavramları ile ifade edilmiştir (Karaman ve ark., 2006, s.127).

Doğruluk, sözde, özde ve davranışlarda dürüstlüktür: İslam'a göre kişinin sözünde, özünde ve işinde, bütün davranışlarında dosdoğru ve dürüst olması gerekir. Peygamberlerde bulunması gerekli beş sıfattan birisi doğruluk anlamında sıdk'tır. Hz. Peygamber *sıdkı*, nefsin yapılanlardan huzur ve sükûn duyması, şüphe içerisinde olmaması olarak tarif etmiştir (İbn Hanbel, I, 200). Özü sözü bir olan Hz. Peygamber doğruluk ve dürüstlükte canlı bir örnektir. Mekke'deki düşmanlarından henüz Müslümanlığı kabul etmemiş olan Ebû Süfyan Bizans İmparatoru Hırakl'in sorusu üzerine "Asla, yalan söylediğini duymadık" (Buhârî, Bed'ül Vahy, 1) şeklinde cevap vererek onun doğruluk değerine sahip bir kimse olduğunu ikrar etmiştir.

Allah'a iman doğru olmayı gerektirir: Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'de "Rabbimiz Allah'tır deyip, sonra da doğrulukta devam edenlere gelince, onların üzerine melekler iner ve derler ki 'Korkmayın, üzülmeyin, size va'dedilen cennetle sevinin'."

(Fussilet, 30) buyurmakta, Hz. Peygamber de "bana bir öğüt veriniz ki, sizden sonra artık kimseden bir şey sormaya ihtiyacım kalmasın" diyen bir sahabîye "Allah'a inandım de, sonra da dosdoğru ol," (Müslim, İman, 13) cevabını vermiştir. Bu ayet ve hadis, İslâmiyet'in Allah'a îmân ve dürüstlük olmak üzere iki ana bölümden oluştuğunu göstermektedir.

Kurtuluş ancak doğrulukla mümkündür. Doğruluk, insanlığın kurtuluşunun, anlaşma ve kaynaşmasının temelini oluşturan değerlerden biridir. Tehlike de olsa doğruluktan ayrılmamak gerektiğini, kurtuluşun ancak doğrulukta olduğunu belirten (İbn Ebi'd-Dünya, es-Samt, s.227) Hz. Peygamber bir başka hadis-i şerifte de "Size doğruluğu tavsiye ederim. Zira doğruluk iyiliğe götürür, iyilik de cennete iletir. Kişi doğru söyledikçe, doğruyu araştırdıkça Allah katında doğrul/siddîk yazılır." (Buhârî, Edeb, 69; Müslim, Birr, 29) buyurarak davranışların tekrarlandıkça huy haline geleceğine dikkat çekmiştir. Bir başka defasında da "orta yolu tutmalarını ve doğruyu aramalarını" (Müslim, Birr, 52) tavsiye etmiştir.

Doğru olmak asla yalan söylememektir. Doğru sözlülüğün karşıtı yalancılıktır. Yalancılık ise kötü bir huy ve nifak belirtisidir. Mü'min yalan konuşmaz ve yalanla iş yapmaz. Çünkü onun derin bir saygı ile bağlı bulunduğu Peygamberi hiç yalan konuşmamış ve yalan konuşandan hoşlanmamıştır.

Müslümanın sözünde ve özünde olduğu gibi, işinde ve ticaretinde de doğru, sağlam ve hilesiz olmalıdır. Doğru ve güvenilir tüccar, kıyamet gününde Peygamberler, siddıklar ve şehitlerle beraber olacaktır. (Tirmizî, "Büyû"; 4; İbn Mâce; "Ticarât", 1) buyuran Hz. Peygamber, müşteriye yanıltılarak alt kısmı ıslak olan bir tahıl satmak isteyen bir kişiyi "Bizi aldatan bizden değildir" diye uyarmakta, (Müslim, İman, 43) yemin ederek müşteriye aldatanları kıyamet gününde Allah'ın kendileriyle konuşmayacağı ve yüzlerine bakmayacağı kişiler arasında saymaktadır (Müslim, İmân, 171, 173,174).

Doğruluktan uzaklaşma münafıklık alametidir. Niyet ve iradede doğru olmak gerekir. Bazı hadislerde oruç ve namaz gibi ibadetleri yapan, kendisini Müslüman sayan bir kimse de olsa, (Müslim, İman, 25) doğruluk ve dürüstlükten uzaklaşmanın münafıkların özelliklerinden olduğu belirtilir (Buhârî, İman, 24).

Bir insanın sözünde doğru olması gerektiği gibi, iç dünyasında da doğru ve güvenilir bir kişi olması gerekir. Hz. Peygamber "Kulun imanı doğru olmaz, kalbi doğru olmadıkça; kalbi doğru olmaz, lisanı doğru olmadıkça; mümin, komşusu dilinden emin olmadıkça cennete giremez." (Müslim, İman, 46) buyurarak dilin ve kalbin uyum içerisinde ve doğruluk/istikamet üzere bulunmasını tavsiye etmektedir. Bir hadiste, söylediklerinin ve görüldüğünün aksine hareket edenlerin dünyada beraber olduğu insanlardan cehennemde olanlarıyla aralarında geçecek bir konuşma şöyle nakledilir: "Kıyamet gününde bir adam getirilerek cehenneme atılacak. Derken yanına cehennemlikler toplanacak ve: Ey filan, sen iyiliği emir, kötülüğü nehy etmez miydin, ne oldu, diyecekler. O da, evet ama söylediklerimi kendim yapmazdım, diyecektir" (Müslim, Zühd ve Rekâik 51).

Doğruluğun mükâfatı muhakkak görülür: Doğru sözlü olanlar, bunun mükâfatını mutlaka görürler. Tebük seferine geçerli hiçbir nedeni yokken katılmayanlardan birisi olan Ka'b b. Mâlik, sefer sonrası Rasûlullah'ın (sav) yanına gelerek beyan edebileceği hiçbir özrü olmadığını açıkça belirtmiş, Rasûlullah (sav) de "Hakikaten doğruyu söyledin. Şimdi Allah senin hakkında hükmünü verinceye kadar kalk, git!" buyurmuştur (Müslim, Tevbe 53-55). Günler sonra inen ayetlerle Ka'b b. Mâlik'in tövbesinin kabul edildiği bildirilmiş, (Tevbe,118) böylece o doğru ve dürüst davranışının karşılığını görmüştür.

Her ne surette olursa olsun doğruluktan ayrılmamalıdır: İnsan kıskançlık ve haset gibi duyguların etkisinde bulunsa da doğruluktan ayrılmamalıdır. Birbirleri hakkında bu duyguların olduğu bilinen Hz. Peygamber'in iki eşinin birbirleri hakkındaki şahitlikleri güzel bir örnektir. İfk hadisesinde Resûlullah (sav) Zeynep bt. Cahş'a Ayşe'nin durumunu sorduğunda O, "Vallahi (onun hakkında) hayırdan başka bir şey bilmem", cevabını vermişti. Hz. Ayşe daha sonraları bu durum hakkında "Hâlbuki Peygamber (sav)'in zevcelerinden benimle boy ölçüşen oydu. Allah onu verâ' (şüpheli şeylerden uzak durma) ve takva ile korudu" (Müslim, Tevbe 56-58) diyerek Zeynep bt. Cahş'ı tezkiye etmişti. Burada her ikisi birbirlerini kıskanmasına rağmen haktan yana olmuşlardı.

Kanaatkârlık

Sözlükte *verilene razı olmak* anlamına gelen kanaat, dinî bir kavram olarak kişinin elinde bulunanla yetinmesi, dünya nimetlerinden kısmetine düşene razı olması demektir (Karaman ve ark., 2006, s.358-359). Elinde bulunanla yetinme, kontrolsüz mal arzusuna ve dünya tutkusuna kapılmadan aşırı zevk ve doyumsuzluk duygularını kontrol altında tutma ve var olan nimetlere şükretme gibi anlamlara gelen kanaatkârlık, her şeyden önce ahlâkî bir meziyet ve insanî bir erdemdir. Sahip olduklarına kanaat getirip şükretmeyen pek çok insanın bunalıma girdiği, ailesiyle sürekli çatıştığı, çevresiyle uyumlu ilişkiler geliştiremediği bilinmektedir (Yılmaz, 2010, s.55).

Kanaatkârlık, bitmez tükenmez bir hazinedir. Kanaatkârlık, İslâm dininin önemseydiği bir değerdir. Allah'ın iradesi ve kulun kazanması sonucu elde edildiğine inanılan mal, mülk, mevki ve makam gibi nimetlerden dolayı şımararak ve bunların eksikliğinden dolayı üzülüp isyan etmemek pek çok ayet ve hadiste teşvik edilmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de yeryüzünde var olan her canlının rızkının Allah tarafından verildiği (Hûd, 11/6) belirtilmekte, dünya hayatının cazibesine kapılıp ahreti unutanlar sık sık uyarılmaktadır. Kanaatkârlığın bitmez tükenmez bir hazine olduğunu belirten Hz. Peygamber (Taberânî, Evsât, VII, 84; Deylemî, III, 236, hn. 4699), "Kanaatkâr ol ki insanların Allah'a en çok şükredeni olasın" (İbn Mâce, Zühd 24) buyurmuştur (Yılmaz, 2010, s.56).

Kanaatkâr olan hırs ve ihtirasının önüne geçmiş olur: Kanaatin olmadığı durumlarda türlü kötülöklere sürükleyen hırs ve ihtiras insanın benliğini etkisi altına alır. Hz. Peygamber bu durumdaki insanların geçmişte büyük dünyalık-

lara, zenginliğe ve yeryüzü hâkimiyetine sahip olmalarına rağmen her biri dünyalığa aşırı düşkünlük göstererek ona tek başına sahip olmak için birbirlerini yok edecek bir yarışa girmişlerdi. Benzer bir durumun ileride ümmeti için de bir tehlike olacağından endişe etmiş ve bu konudaki uyarıda bulunmuştur (Buhârî, Rikâk 7; Müslim, Zühd 6).

Nasıl kanaatkâr olunur: Hz. Peygamber insanın nasıl kanaatkâr bir kişi olabileceğinin formülünü de şöyle gösterir: "*Hayat şartları sizinkinden daha aşağı olanlara bakınız; sizden daha iyi olanlara bakmayınız. Bu, Allah'ın üzerinizdeki nimetini hor görmemenize daha uygun bir davranıştır.*" (Müslim, Zühd 9). "...Allah'ın, kendisine verdiklerine kanaat etmesini bilen kurtulmuştur." (Müslim, Zekât 125, İbn Hanbel, 11,168). Kişi, kendisinin sahip olduklarına sahip olamayanların da olduğunu görerek elindekilerin kıymetini bilerek kanaat etmelidir. Çünkü kanaatsizlik/doyumsuzluk kişiyi hem kendine hem de çevresine zarar vermeye sevk eder.

Affetmek

Sözlükte, bir şeyi yok etmek, izini gidermek, silip süpürmek; fazlalık, artık gibi anlamlara gelen afv, bir ahlâk ve hukuk terimi olarak genellikle, kötülük ve haksızlık yapanı, suç veya günah işleyeni, hatalı davrananı bağışlamak ve cezalandırmaktan vazgeçmek anlamlarında kullanılmaktadır (Karaman ve ark., 2006, s.8).

Affetmek bütün faziletlerin temelini teşkil eden meziyettir: Kur'ân'da Allah'ın affedici oluşu ve affın ilâhi bir sıfat ve yüksek bir ahlâkî meziyet olduğu çeşitli vesilelerle ifade olunarak mü'minler affedici olmaya teşvik olunmuştur (Âl-i İmrân, 3/134; Nûr, 24/22; Şûra, 42/40). Affetmek bütün faziletlerin temelini teşkil eden takvaya en yakın meziyettir (Bakara, 2/237). Kur'ân-ı Kerim'de affın teşekkür ve minnet duygularını harekete geçireceğine işaret edilerek (Bakara, 2/52) affın sağlayacağı yararlar üzerinde de durulmuştur (Karaman ve ark., 2006, s.8-9).

Affetmek âdetullahtandır: Allah, tövbe ile şirk, küfür, nifak ve isyân her türlü günahları affettiği gibi tövbe etmeden de mü'min kullarının günahlarını affedebilir. Peygamberimiz (sav), "*Allah, affedicidir (afüvv), affi sever*" (Müslim, Birr, 157) buyurmuş ve "*Allah'ım! Şüphesiz Sen affediciisin, kerimsin, affi seversin, beni affet*" diye dua etmiştir (Tirmizî, Deavât, 85).

Affetmeyi çok seven Allah Teâlâ, (Tirmizî, Deavât, 84) kendisine şirk koşulması dışında tüm günahları bağışlayabileceğini bildirmektedir (Nisa, 4/116; Müslim, Zikir, 22). Hatta günahkâr kulların Allah'ın affından ümit kesmemeleri gerekir (Zümer, 39/53). Çünkü O'nun rahmeti gazabını geçmiştir (Buhârî, Tevhid, 22). Çok bağışlayıcı olan Allah Teâlâ, Peygamberimizin de hoşgörülü ve affedici olmasını istemişti (Buhârî, Tefsir, (A'raf) 5; Tirmizî, Birr, 69) O (sav), Allah'ın yasaklarının çiğnenmesi durumu hariç, kendisine yapılan kötülükleri affetmiştir (Buhârî, Hudûd, 42).

Affetmek kin ve nefret duygularını giderir: Affetmek, kini, nefreti, intikamı, hıncı silmek, bu duygularla hareket etmemek; suç ve hataları bağışlamak demektir. Her ne kadar affetmek suç ve hataları ortadan kaldırmaz ve unutturmaz ise de öfke ve düşmanlığı, nefret ve intikam duygularını giderir. Peygamberimiz amcası Hz. Hamza'yı şehit eden Vahşi'yi affetmiş olmakla birlikte kendisiyle karşılaşmak da istememişti (Buhârî, Megâzî, 24).

Kötülüklerle karşı affetme yolu tercih edilmelidir: Peygamberimiz, karşılaştığı kötülükleri affetme yolunu tercih etmişti. Sözelimi Tâif'te karşılaştığı hayatının en sıkıntılı günü olarak ifade ettiği alay, hakaret ve fiili saldırılarına karşılık Cebrail (as) Tâif halkının üzerine dağların geçirilebileceğini bildirmesi üzerine bile o, Tâif halkının neslinden Allah'a kulluk edecek kimselerin çıkacağı ümidiyle bu cezalandırmayı istememişti (Buhârî, Bed'ü'l-halk, 7).

Affetmekte mübalağa olabilir: Efendimiz, müminlerin de bağışlayıcı olmalarını isterdi. İşlediği bir suçtan dolayı hizmetçimi kaç defa affedeyim diye soran kimseye "her gün yetmiş kere" cevabını vermişti (Tirmizî, Birr, 31). Bağışlama, sevgi ve kardeşliğin toplum huzurunun en önemli anahtarıdır. Nitekim Peygamberimizi öldürmeye yeltenen, bunda başarılı olamayan Sümâme b. Üsâl yıllar sora yakalandığında peygamberimiz tarafından affedildiğinde "Ey Muhammed, bana senin yüzünden daha sevimsiz bir yüz yoktu. Fakat sabah olunca, senin yüzün bana, yüzlerin en sevimlisi oldu. Vallahi, yine akşamleyin, senin memleketinden nefret ettiğim kadar, hiçbir yerden nefret etmemiştim. Fakat sabah olunca, senin şehrin bana, en sevimli şehir oldu. Vallahi akşamleyin, senin dinin, bana en sevimsiz din idi. Sabahleyin en sevimli bir din olmuştur" (Müslim, Cihad, 59) demekten kendisini alamamıştı. Haksız yere bir insan öldürmenin bütün insanları öldürmek kadar günah, buna mukabil bir insanı yaşatmanın bütün insanları yaşatmak kadar sevap olduğunu (Mâide, 5/32) Müslümanlara öğreten rahmet peygamberi, Mekke'yi fethettiğinde yıllarca kendisine işkence ve eziyet eden Mekke halkını affederek büyüklüğün affetmekle kazanılabileceğini göstermişti (Beyhakî, es-Sünenü'l-kübrâ, IX, 199).

Affetme suçu teşvike yöneltmemelidir: Affetmek, suç ve suçluyla mücadelenin terki anlamına da gelmemektedir. İnsanlar arasında adaletle hükmetmekle emrolunan Peygamberimiz (Şura 42/39) Allah'ın yasaklarını çiğneyenlere ceza vermekten çekinmemişti (Buhârî, Hudûd, 42). Sözelimi masum insanları öldürüp hırsızlık yapan ve İslam'dan çıkıp çaldıkları develerle kaçmak isteyen Ureyneliler'e hak ettikleri cezayı uygulamakta tereddüt etmemişti (Buhârî, Vüdû, 66).

Sevgi

Sevgi sözlükte, sevmek, beğenmek, rağbet etmek, istemek, meyletmek, hoşlanmak ve tercih etmek anlamlarına gelir. Canlı, anlayışlı ve bilgili varlıkların bir özelliği olan sevgi, kalp ve duyu organlarının zevk aldığı ve hoşlandığı şey-

lere meyiletmesidir. Sevgi, bilgiye ve tanımaya bağlıdır. İnsan bilmediği, tanımadığı, görmediği, anlamadığı ve duymadığı şeyleri sevmez (Karaman ve ark., 2006, s.263-264). Ayet ve hadislerde "hubb, mehabbet, vüdd ve meveddet" kelimeleriyle ifade edilen sevgi, toplumun en çok muhtaç olduğu bütünleştirici, kaynaştırıcı ve ülfet unsuru olarak işlev gören, insanların vazgeçemeyeceği değerlerden birisidir.

Allah (cc) bütün sevgilerin kaynağıdır. Sevgiyi kullarının kalplerine yerleştiren Allah bir ismi de Vedûd olup O, hem seven hem sevilendir ve bütün sevgilerin kaynağıdır. Peygamberimiz bir duasında "Allah'ım senden seni sevmeyi, seni seven kişiyi sevmeyi, senin sevgine ulaştıran ameli yapmayı isterim. Allah'ım senin sevgini bana kendimden, ailemden daha sevimli eyle..." (Tirmizî, Deavât, 72) buyurarak bu hususa dikkatimizi çekmektedir.

Sevgi; rıfk, güzellik, hayâ, re'fet ve şükürde tezahür eder. Hadislerde Allah'ın sevdiği bazı hasletler arasında yumuşaklıkla (rıfk) muamele etmeyi (Buhârî, Edeb 35; İsti'zân 22; Müslim, Selam 10; Birr 77), güzeli ve güzelliği (Müslim, İmân 177), hayâyı ve tesettürü (Ebû Dâvûd, Edeb 130), yumuşak huy-luluğu ve temkin ile hareket etmeyi (Müslim, İman 25, 26), kulunun üzerinde ona verdiği nimetinin eserini görmeyi (Tirmizî, Edeb 54) sayabiliriz.

Sevgi Allah için olmalıdır. Kişi sevdiğini Allah için sevmeli, sevmediğini de yine Allah için sevmemelidir (Ebû Dâvûd, Sünnet 3). Allah'ın sevdiklerini sırf Allah rızası için sevmek, sevmediklerinden yine O'nun rızasını umarak kaçınmak gerekir. Peygamberimiz (sav): Allah Teâlâ kıyamet gününde "Benim için birbirlerini sevenler nerede? Onları gölgemden başka gölge bulunmayan bir günde Arşın gölgesinde gölgelendireceğim" (Müslim Birr, 161) buyurur.

En büyük sevgi, Allah Teâlâ'ya duyulan sevgisidir. Gerçek sevgi, Allah Teâlâ'ya duyulan sevgisidir. Allah'ı sevmek, O'na iman etmenin gereğidir (Buhârî, İman, 1). Yeryüzünde Allah'ın çok sevdiği ve O'nu çok seven birileri her zaman var olacaktır (Mâide, 5/54). Peygamberimiz "Sizi nimetleriyle besleyip doyurduğu için Allah'ı seviniz" (Tirmizî, Menâkıb 31), sözü ile bu sevginin gerekçelerinden birine dikkatimizi çekmektedir.

Allah'tan sonra sevgiye en layık olan Hz. Muhammed'dir. Peygamber sevgisi, îmânın gereğidir (İbn Hanbel, IV, 11). Bir kimse, Hz. Peygamber'i anne babasından ve bütün insanlardan daha fazla sevmedikçe iman etmiş olmaz (Buhârî, İman 8; Müslim, İman 69). İmanın tadını alan ve zevkine eren üç kişiden biri, Allah ve Resûlünü, kendisine bu ikisi dışındaki herkesten ve her şeyden daha çok seven kişi, bir diğeri de sevdiği kimseyi sadece Allah için sevendir (Buhârî, İman 9,14; Müslim, İman 66, 67). Peygamber'i seven âhirette onunla beraber olur. Kıyamet için Allah ve Peygamber'inin sevgisini hazırladığını söyleyen bir kişiye Resûlullah (sav), "sen sevdiğin ile beraberisin", (Müslim, Birr, 161) buyurmuştur. Mü'min, Peygamber'ini Allah'a olan sevgisinden ötürü sevmelidir (Tirmizî, Menâkıb, 32). Peygamber (sav)'i çok seven kıyamet gününde ona yakın olacaktır (Tirmizî, Birr, 71).

Mü'minlerin sevgisi karşılıklıdır: Hadislerde özenle vurgulanan hususlardan biri de insanların birbirini sevmesidir. "*Mü'minler birbirini sevmekte, birbirlerine acımakta ve birbirlerini korumakta bir vücuda benzerler. Vücudun bir uzvu hasta olduğu zaman, diğer organlar da bu sebeple uykusuzluğa ve ateşli hastalığa tutulurlar.*" (Buhârî, Edeb 27; Müslim, Birr 66). Karşılıklı sevgi imanun gereğidir. Resûlullah (sav) bunu "*îmân etmedikçe kişinin cennete giremeyeceği, birbirini sevmeyenlerin de îmân etmiş olmayacağı,*" (Buhârî, Edeb 27; Müslim, Birr 66) sözleriyle bildirmektedir.

Sevgi ortamının sağlanması için yapılacak bazı davranışlar vardır: İnsanların birbirlerini sevmelerini sağlayacak yollar da yine Hz. Peygamber tarafından açıklanmıştır. Yukarıda zikrettiğimiz hadisin devamında yapılması halinde insanların birbirini seveceği formül selamlaşmanın yaygınlaştırılması olarak ifade edilmektedir. Zira selam vermek, kişinin karşı tarafa değer verdiğine ve kendisinden ona herhangi bir zarar gelmeyeceğine dair bir mesajdır. Kendisine verilen selama aynı duygu ve düşüncelerle karşılık verilmesi ile iki insan arasında sevgi ve kardeşliğin yolları açılmaktadır. Sevginin yeşermesinde önerilen bir diğer formül de karşılıklı olarak hediyeleşmektir. Bu durum bir hadiste "*Hediyeleşsin ki birbirinize olan sevginiz artsın*" (Mâlik, Muvattâ, Hüsnü'l-hulk, 16) şeklinde dile getirilmiştir. Sevginin söz ve davranışlarla ifade edilmesi de bireylerin birbirlerine olan sevgilerinin güçlenmesini, devamlı olmasını ve aralarında güven duygusunun oluşmasını sağlayacak hususlardandır. Hz. Peygamber ahash arasında özellikle sevdiği bazı kişilerin isimlerini açıkça söylerdi. Sözgeçlimi, Amr b. el-Âs, Peygamberimize: "*Senin için insanların en sevimlisi kimdir?*" diye sorduğunda "*Aişe*" diye cevap verdi. "*Erkeklerden hangisi?*" diye sorunca: "*Aişe'nin babası*" buyurdu (Tirmizî, Menâkıb 63). Din kardeşini seven kişi ona, kendisini sevdiğini bildirmelidir (Ebû Dâvûd, Edeb 113; Tirmizî, Zühd 54). İnsanların başkaları tarafından sevildiklerini bilmeleri halinde bunu karşılıksız bırakmayacakları ve böylece toplumda bir sevgi halesinin oluşmasına zemin hazırlanacağı unutulmamalıdır. Nitekim yanlarından geçen bir kimseyi sevdiğini söyleyen bir sahâbîye Peygamber (sav): "*Peki kendisine haber verdin mi?*" diye sormuş, "*Hayır!*" deyince de sevdiğini haber vermesini söylemişti. Adam kalkıp gidene yetişip "*Seni Allah için seviyorum*" dediğinde o şahıs da: "*Kendisi adına beni sevdiğin zât da seni sevsin!*" diye mukabelede bulunmuştu (Ebû Dâvud, Edeb, 122), ki bu sevginin açıklanmasının hemen meyvesini verdiğini göstermektedir.

Sevgide (Allah ve Resulü dışında) aşırıya gitmemek esastır. Her şeyde olduğu gibi sevgi hususunda da itidali elden bırakmamak gerekir. Çünkü bir şeye karşı oluşan aşırı sevgi, seven kişiyi kör ve sağır eder (Ebû Dâvûd, Edeb, 125, 5130). Sevdiklerinin eksiklikleri görülmez, kusurları işitilmez hale gelinir. Buna bağlı olarak ileride bir takım dargınlık ve düşmanlıklar ortaya çıkabilir. Böyle bir durumla karşılaşmamak için sevgide aşırılığa kaçılmaması gerektiği "*Sevdiğini ölçülü sev; bir gün düşmanın olabilir. Sevmediğine de ölçülü buğz et; bir gün dostun olabilir,*" (Tirmizî, Birr 60) hadisinde açıklamaktadır.

Saygı

Saygı, değerli ve önemli kişilere karşı hissedilen sevgi ve bağlılık karışımı duygu, hürmet anlamlarına gelmektedir (Doğan, 1996, s.960). Kutsal değerlere, değer verilmesi gereken kişiye, düşünüşe, eyleme, başarıya gereken önemi vermekten kaynaklanan saygı veya hürmet, benliğimiz dışındaki bir olgunun varlığını kabul etmektir. İslamî anlayışa göre her şeyden önce saygı Allah Teâlâ'ya karşı gösterilmelidir. Takva kelimesiyle de ifade edebileceğimiz Allah'a karşı saygılı olmak, Müslümanı her türlü kötülüklerden koruyacak üstün bir meziyettir.

Toplumun huzuru öncelikle birlikte yaşayan insanların birbirlerine karşı saygı göstermeleri ile mümkündür. Kişilerin birbirlerinin haklarına saygı gösterdikleri bir toplum yaşanabilir bir toplumdur.

Saygı bir çeşit empatidir: Saygı görmek isteyen, kendisi de başkalarına saygılı olmalıdır. Hz. Peygamber *"cehennemden uzaklaştırılıp cennete konulmayı isteyenlerin başkalarına karşı, kendisine nasıl davranılmasından hoşlanıyorsa öyle davranmalarını"*, (Müslim, İmâre 46) tavsiye etmektedir.

Saygı öncelikle Allah'ın hukukunu korumaktır: Enes b. Mâlik'in *"Siz kul kadar bile önemsemediğiniz birtakım işler yapıyorsunuz ki, biz onları, Resûlüllah (sav) zamanında helâk edici büyük günahlardan sayardık."* (Buhârî, Rikâk 32) şeklindeki sözü, küçük günahları bile helak sebebi sayan sahabenin Allah'a karşı duydukları derin saygıyı açıkça göstermektedir.

Saygı Allah'tan sonra en fazla Resûlüllah'a gösterilmelidir: Allah Teâlâ'nın mesajını ulaştırması itibariyle Hz. Peygamber de saygıya layıktır. Samimi Müslümanlar, özellikle sahabe Hz. Peygamber'e saygıda kusur etmemeye çalışmışlardır. Hz. Peygamber kendilerine seslendiği zaman sahabiler O'na olan saygılarını *"Ya Resûlallah anam babam sana feda olsun"* (Buhârî, İstikrâz 3, İsti'zân 30, Rikâk 14; Müslim, Zekât 32; Ebû Dâvûd, Salât, 11, 120-121; Eymân ve'n-nüzûr, 10; Edeb, 17). *"Buyur, emrindeyim Ya 'Resûlallah"* (Ebû Dâvûd, Edeb, 149-150, 154-155) gibi sözleriyle ifade ediyorlardı.

Saygı gösterilmesi gerekenlerin başında anne baba gelmektedir: Zira *"Allah'ın rızası, anne ve babanın rızasındadır. Allah'ın öfkesi de anne babanın öfkesindedir"*, (Tirmizî, Birr, 3) buyuran Hz. Peygamber, yaşlılıklarında anne-babasına yeterli saygı ve hizmette bulunmadığı için cennete giremeyen kişi için üç defa *"perişan olsun"* demektedir (Müslim, Birr 9, 10). Buna karşılık O (sav), Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ'ya henüz İslâmiyet'i kabul etmemiş olan annesi yanına geldiğinde ona iyi, saygılı davranmasını tavsiye etmiştir (Buhârî, Hibe 29, Cizye 18, Edeb 8; Müslim, Zekât 50).

Kişinin, anne babasının akrabalarına ve arkadaşlarına hürmet ve ikramda bulunmasını ve hatta bu hürmet ve ikramı anne babanın vefatından sonra da sürdürmesini anne babaya yapılacak iyiliklerden sayan (Ebû Dâvûd, Edeb, 119-

Din ve Değer

120; İbn Mâce, Edeb 2) Hz. Peygamber, bir defasında da "İyiliklerin en güzeli, kişinin babasının dostlarına sıla-i rahim yapmasıdır/onları ziyaret etmesidir", (Müslim, Birr, 11) buyurmuştur.

Saygı gösterilmesi gerekenler arasında kişinin büyükleri de bulunmaktadır: Resûl-i Ekrem "Küçüklerimize merhamet etmeyen, büyüklerimize saygı göstermeyen bizden değildir." (Ebû Dâvûd, Edeb, 58; Tirmizî, Birr ve sıla, 15) sözleriyle konuya verdiği önemi göstermiştir. Bir defasında da saç sakalı ağarmış bir yaşlıya saygı göstermenin Allah'a saygıdan ileri geldiğini ifade etmiştir (Ebû Dâvûd, Edeb 20). Saygı ve hürmet gösterilecek büyükler arasında, ilmiyle örnek bir hayat yaşayan Kuran hafızları ve adil hükümdarlarda bulunmaktadır (Ebû Dâvûd, Edeb 20). O halde başta anne babaya, hocalara ve diğer büyüklere saygılı davranmak gerekir.

Saygı, insana insan olduğu için gösterilmelidir: İnsan her şeyden önce insan olması bakımından saygıya layıktır. Allah Teâlâ'nın kendisini en mükemmel bir biçimde yaratması (Tegâbûn, 64/3; Tîn, 95/4) ve yaratılmışların en şerefli kılması (İsrâ, 17/70) suretiyle değer verdiği insan, sadece insan olduğu için kendisini ve dolayısıyla da diğer insanları değerli görür.

Köle ve hizmetçilerin de insan olmaları itibariyle saygıyı hak ettikleri Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarından anlaşılmaktadır. Zira O, köle de olsa hiç kimseyi ne dövmüş, ne de kötü davranmıştır. "Kim bir köleyi/cariyeyi döverse onun kefareti, onu azat etmektir," (Müslim, Eymân, 29) buyurarak saygısızlığın karşılığının hürriyet olması gerektiğini ortaya koymuştur.

İnsan kendine olan saygısını korumakla yükümlüdür: Kişinin kendisine saygısı "izzet-i nefis" olarak da ifade edilen benlik saygısı kavramı ile ifade edilir. İzzet-i nefis, insanın insanlık şeref ve haysiyetini koruyan ve onu zillete düşmekten alıkoyan iyi nitelikler anlamına gelir. İnsan, nefsinin izzetini, saygınlığını korumakla yükümlüdür. İnsan kendisini küçültücü, izzetini zedeleyici her türlü davranıştan kaçınmalıdır. "İzzet Allah'ın Resûlünün ve müminlerindir" (Münâfikûn, 63/8). Bu sebeple en şerefli varlık kabul edilen insanın önce kendisine saygı göstermesi dini bir ilke olduğundan kendilik saygısı da dini bir değerdir. Hz. Peygamber en mükemmel bir biçimde yaratılan insanın "nefsim pis oldu" vb. sözler yerine "nefsim kötüleştii" demesini tavsiye ederek (Buhârî, Edeb, 100; Müslim, Elfâz, 17; Ebû Dâvûd, Edeb, 76) kişinin herhangi bir davranışı sebebiyle pis kabul edilemeyeceğini işaret etmiştir.

Saygı, özel hayatın gizliliğine dikkat etmeyi gerektirir: "Ey diliyle inanıp da kalbine imanın girmediği kimseler, Müslümanları incitmeyiniz, onları kınamayınız, gizli taraflarını izlemeyiniz. Çünkü kim Müslüman'ın gizli kalması gereken hususlarını izlerse Allah da onun gizli şeylerini izler ve Allah kimin gizli şeylerini izlerse onu evinin içinde dahi olsa rezil eder" (Ebû Dâvûd, Edeb, 40; Tirmizî, Birr, 85) buyuran Hz. Peygamber "kıyamet günü Allah katında insanların en kötülerinden birinin, bir

kadınla baş başa kaldıktan sonra, kadının sırlarını yayan kimse," (Müslim, Nikâh, 21) olduğunu belirterek özel hayata saygı gereğine dikkat çekmektedir. Yine Hz. Peygamber'in bir başkasının evine izin alınmadan girilmemesi ve izin almadan içeriye bakılmaması yönündeki uyarıları (Bk. Buhârî, İsti'zân 11,13; Müslim, Edeb 33-37,41) da özel hayata saygı prensibi çerçevesinde değerlendirilebilir. *"Bir kul, bu dünyada başka bir kulun ayıbını örterse, kıyamet gününde Allah da onun ayıbını örter."* (Müslim, Birr 72) hadisini de bu kapsamda düşünebiliriz.

Hz. Peygamber veda haccında, *"Şüphesiz bu günleriniz nasıl mukaddes bir gün ise... canlarımız, mallarımız, ırzlarımız da öyle mukaddestir..."* (Buhârî, Salât 88, Mezâlim 5) buyurarak rengine, inancına ya da ırkına bakmaksızın bütün Müslümanların birbirlerinin ırz, namus, şeref ve haysiyetlerine saygılı olmalarını emretmiştir.

Merhamet

Acıma duygusu, bu duygunun etkisiyle yapılan iyilik ve lütuf anlamında isim olarak kullanılan merhamet, öncelikle Allah'ın bütün yaratılmışlara yönelik lütuf ve ihsanlarını ifade etmekte, bunun yanında insanlarda bulunan, onları hemcinslerinin ve diğer canlıların sıkıntıları karşısında duyarlı olmaya ve yardım etmeye sevk eden acıma duygusunu belirtmektedir (Çağrı, 2004, s.185). İnsanın en belirgin özelliklerinden biri olan merhamet, birçok değerın dayanağı ve toplum olarak yaşamının uyulması gerekli davranışlarındandır.

Merhametin kaynağı Allah'tır: Hadislerde rahmet ve merhamet hem Allah'ın kullarına lütuf ve ihsanı, hem de insanların birbirlerine ve diğer canlılara karşı şefkat, ilgi ve yardımları için kullanılmaktadır. Merhametin asıl kaynağı, Kur'an'da kendisini sürekli Rahman ve Rahim olarak, yani merhamet sahibi olarak tanıtan Allah'tır (Fatiha, 1/2; Bakara, 2/163; Tâhâ, 30/90; Haşr, 59/22). Allah'ın Rahmeti her şeyi kuşatmış, (Âraf 7/156) ve gazabına üstün gelmiştir. (Buhârî, Tevhîd 15, 22, 28 55; Müslim, Tevbe, 14-16). Resûlullah (sav), *"Allah'ın gerçekten çok merhametli"* (Dârimî, Rikâk, 70) ve *"O'nun kullarına beslediği merhametin de, bir annenin çocuğuna duyduğu sevgi ve şefkatten kat kat fazla olduğunu"* (Buhârî, Edeb 18) bildirmektedir.

Hz. Muhammed (sav) âlemlere merhamet vesilesi olarak gönderilmiştir: Hz. Muhammed'i (sav) âlemlere rahmet vesilesi olarak gönderdiğini (Enbiyâ, 21/107) bildiren Allah Teâlâ onu insanlığa *"And olsun ki size içinizden öyle bir Peygamber gelmiştir ki sizin sıkıntıya uğramanız ona çok ağır gelir, sizlere karşı çok düşkündür. Bütün müminlere de çok şefkatli ve çok merhametlidir."* (Tevbe, 9/128) şeklinde tanıtılmaktadır. Nitekim Hz. Muhammed (sav) kendisine zulmeden insanlara, helak edilmeleri için beddua etmesi teklif edildiğinde *"Hayır, ben lanet okumak için değil, âlemlere rahmet olmak için gönderildim."* (Müslim, Birr, 87) cevabını vermiştir. Oğlunun ve torununun hastalık ve vefatlarında tutamadığı

gözyaşlarına şaşırarlara, merhametin insani bir duygu olduğunu hatırlatan (Buhârî, Cenâiz, 43; Merdâ, 9) Hz. Peygamber'in merhameti, uzun kıldırmak istediği bir namazı, ağlayan bir çocuğun sesini duyduğunda cemaate katılmış olan annesine sıkıntı vermemek için kısa kesecek kadar geniş kapsamlıdır (Buhârî, Ezân, 65).

Merhamet edene Allah (cc) da merhamet eder: İslâm'ın öngördüğü şefkat ve merhamet tüm yaratıkları içine alacak kadar geniş kapsamlıdır. Nitekim hadislerde insanlar birbirlerine ve diğer canlılara şefkat ve merhamet göstermeye teşvik edilmiştir. Hz. Peygamber'in "Merhamet edenlere, Allah da merhamet eder. Siz yeryüzündekilere merhamet ediniz ki, gökyüzündekiler de size merhamet etsin." (Ebû Dâvûd, Edeb 58; Tirmizî, Birr 16) tavsiyesi anlamlıdır.

Merhamet, canlıların en önemli şîarıdır: Hz. Peygamber, hiçbir zaman çocuklarını öpmediklerini söyleyenlere, "Allah kalplerinizden merhamet duygusunu çekip almışsa ben ne yapabilirim?" diyerek üzüntüsünü belirtmiş (Buhârî, Edeb, 18; Müslim, "Fezâil", 164), on çocuğundan hiç birini öpmediğini söyleyen Akra' b. Habis'e hitaben de "Merhamet etmeyene merhamet olunmaz" (Buhârî, Edeb, 18,27; Müslim, Fedâil 65) buyurmuştur. Allah Teâlâ rahmetini yüz parçaya ayırmış, doksan dokuzunu kendi yanında tutmuş, bir parçasını ise yeryüzüne indirmiştir. İşte bu bir parça rahmet sebebiyle bütün canlılar birbirine merhamet ederler. Hatta bu merhamet sayesinde kısrağın (emzirirken) yavrusuna basıp da zarar verir korkusuyla ayağını kaldırmaz (Buhârî, Edeb, 19; Müslim, Tevbe 21). Mü'minler de anaların yavrularına gösterdikleri şefkat ve rahmet duygusu gibi bütün insanlara, hayvanlara ve çevreye karşı merhametli olmalıdırlar. Zira Allah, ancak merhametli kullarına rahmet eder (Müslim, Cenâiz, 11; Buhârî, Merdâ, 9) İnsanlara merhamet etmeyene ise Allah da merhamet etmez (Buhârî, Tevhîd, 2).

Merhamet, yaratılmışların en çok hak ettiği değerdir: Hz. Muhammed (sav) hayvanlara karşı şefkat ve merhametle, iyilik ve güzellikle davranmış, Müslümanları da aynı şekilde hareket etmeye teşvik etmiştir. Sözelimi, kestiği koyuna acıdığını belirten bir adama Resûlullah "Sen koyuna acırsan, Allah da sana acır" (Buhârî, 1998, s.194) buyurmuş, "Boğazlanacak hayvanı bile olsa, merhamet edene kıyamet gününde Allah'ın merhamet edeceğini" (Buhârî, 1998, s.1971) bildirmiştir. Yine Hz. Peygamber, bir adamın susuzluğunu gidermek için indiği bir kuyudan çıkarken susuzluktan dilini çıkarıp soluyan ve nemli toprağı yalayan bir köpeği gördüğünü, ayaklarıyla kuyudan su çıkararak onu suladığını, bu hareketinden ötürü Allah tarafından övülüp affedildiğini haber vermiş, sahâbilerin "Ya Resulallah! Hayvanları sulamakta bize de ecir var mıdır?" demeleri üzerine "Her yaş ciğerde (yani hayat eseri olanı sulamakta), sevap vardır" (Buhârî, Şirb, 9; Vudu, 33; Mezalim, 23; Edeb, 27; Müslim, Selam, 153) buyurarak hayvanlara karşı merhametli davranmanın kurtuluş vesilesi olabileceğini ifade etmiştir.

Tevâzu

Sözlükte, *alçak gönüllü olmak* anlamına gelen tevâzu, ahlâk kavramı olarak, *kişinin nefsinin Hakk'ın huzurunda kulluk mevkiine koyması, insanlara karşı kibirli ve gururlu olmaması* demektir (Karaman ve ark., 2006, s.657). Tevâzu, kişinin başkalarını aşağılayıcı duygu ve davranışlardan kendini arındırmasıdır.

Tevâzu ne olduğumuzun farkında olmaktır: Hz. Peygamber sahabîlerin kendisine aşırı övgülerde bulunmasını hoş görmemiş, *"Hristiyanların Meryem oğlu İsa'ya yaptıkları gibi, beni aşırı şekilde övmeyin! Ben ancak Allah'ın kuluyum. Bana 'Allah'ın kulu ve Resûlü' deyin!"* (Buhârî, Enbiyâ, 48) sözleriyle onları uyarmıştır. Allah Resûlü, kendisini görünce heyecandan titreyen birisini de tevâzu yüklü *"Sakin ol. Ben bir kral değilim. Ben ancak kurutulmuş et yiyen bir kadının oğluyum!"* (İbn Mâce, Et'ime, 30) sözleriyle sakinleştirmiştir.

İbn Mes'ud (ra)'ın bildirdiğine göre Resûlullah bir defasında bir namazı (unutarak) fazla veya eksik rekâtlı olarak kıldırması, bu durumun kendisine hatırlatılmasını gurur ve kibir konusu yapmamış *"ancak ben bir beşerim, sizin unuttuğunuz gibi ben de unuturum. Öyleyse bir şey unutursam bana haber verin ..."* (Buhârî, Salât 31) buyurarak kendisine yapılan hatırlatmayı tevâzu ile karşılamıştır.

Bir gün Hz. Peygamber'in üzerinde oturduğu hasırın vücudunda iz bıraktığını, çevresinde değersiz birkaç parça eşya bulunduğunu görünce üzüntüsünden ağlamaya başlayan Hz. Ömer (ra)'e, Allah'ın Resûlü *"Ya Ömer, dünya nimetlerinin onlara, ahiret nimetlerinin de bize ait olmasına razı değil misin?"* (Müslim, Talâk, 31) buyurarak büyük bir tevâzu göstermiştir.

Tevâzu, insanların birbirlerine karşı böbürlenmemesidir: Hz. Peygamber *"Şüphesiz ki, Allah bana sizin tevâzu göstermeniz gerektiğini bildirdi. Ta ki, kimse kimseye karşı böbürlenmesin, kimse kimseye tecavüzde bulunmasın"* (Müslim, Cennet 64) buyurmuştur.

Tevâzu insanı yükselten bir değerdir: Hz. Peygamber, *"Allah rızâsı için alçak gönüllü davranan kimseyi, Allah yükseltir"* (Müslim, "Birr", 69; Tirmizî, "Birr", 82) buyurmakta, Kur'an'da ise Müslümanların *"yeryüzünde tevâzu içinde yürümeleleri"*, onların ayırt edici özellikleri arasında sayılmaktadır (Furkân, 25/63).

Tevâzu değeri konusunda Hz. Peygamber'i örnek almak suretiyle Müslümanlar kibirden, aşırılıklardan sakınmalı, sadeliği sevmeli, fakirlere ve yoksullara yakınlık duymalı Allah'ın kullarına sevgiyle, anlayışla yaklaşabilmelidir.

Cömertlik

Cömertlik, İslâm ahlâk literatüründe genellikle sehâ, sehâvet ve cûd kavramlarıyla ifade olunmaktadır. Bir kavram olarak cömertlik, eldeki imkânları meşru ölçüler içinde, hiçbir karşılık beklemeden gönüllü olarak başkalarının yararına sunma eğilimidir (Karaman ve ark., 2006, s.105). Cömertlik, insanın, sahip olduğu imkânları, sevgiyi, şefkati, bilgiyi, zamanı gönüllü olarak Allah

Din ve Değer

rızası için paylaşmayı ifade eden üstün bir ahlaki değerdir. Cömertlik değerinin yaşam tarzı haline gelmesiyle varlıklı ve yoksul kimseler arasında kıskançlık, haset, çekememezlik gibi kötü huylar azalırken sevgi ve kardeşlik bağları kuvvetlenir.

Hz. Peygamber (sav) Müslümanları cömert olmaya teşvik etmiştir: Adeta esen rüzgârdan daha cömert olan (Buhârî, Bed'ü'l-vahy, 1). Hz. Peygamber, kendisinden bir şey istendiğinde, asla yok demez, (Müslim, Fedâil, 56) mutlaka verirdi. (Buhârî, Edeb, 39; Müslim, Fedâil, 57) O (sav) insanların en cömertiydi (Müslim, Fedâil, 50). Söz gelimi Peygamberimiz kendisine hediye edilen bir hırkayı giyinerek sahabenin yanına çıkmıştı. Bunu gören bir sahabî hırkanın kendisine hediye edilmesini istediğinde o, tereddüt etmeden biraz sonra evine gitmiş, katlayarak getirip isteyen sahâbîye göndermişti (İbn Mâce, Libâs, 1).

Allah Teâlâ, kendi ihtiyaçları bulunmasına rağmen mallarını, başkalarının ihtiyacı için harcayan Ensâr'ı "*Onlardan (muhâcirlerden) önce o yurda (Medîne'ye) yerleşmiş ve imanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden, hürsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir,*" (Haşr, 59/9) bürünarak onları övmekte ve örnek göstermektedir.

Cömertlikte karşılık beklemeden yapmak esastır: Kur'ân'da cömert müminlerden "*Onlar, yiyeceği, yoksula, yetime ve esire seve seve yedirirler ve 'biz size sadece Allah rızası için yediriyoruz, bunun için sizden bir karşılık veya bir teşekkür de beklemiyoruz,*" (İnsân,76/8-9) şeklinde bahsedilmekte, böylece cömertliğin mükâfat, övgü, teşekkür ve hizmet gibi maddî ve manevî bir karşılık beklenmeden yapılması gereği vurgulanmaktadır.

Cömertlik, Allah'ın (cc) hoşnutluğunu elde etmek niyetiyle yapılmalıdır: Allah'ın hoşnutluğunu elde etmek niyetiyle yapılan bütün harcamaların dünya ve ahirette Müslüman'ın iyiliğine, kurtuluşa ermesine vesile olacağı "*Mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yedi başak bitiren ve her başakta yüz tane bulunan bir tohum gibidir. Allah dilediğine kat kat verir. Allah lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.*" (Bakara, 2/261) ayet-i kerimesinde ifade edilmektedir.

Cömertlik, cehenneme karşı kalkandır: Evlerinde kesilen bir koyunun fakirlere dağıtıldığını, geriye sadece kürek kemiğinin kaldığını Hz. Aişe'den öğrenen Peygamberimizin "*Aişe! Desene, bir kürek kemiği hariç hepsi bizim oldu!*" (Tirmizî, Sıfâtü'l-Kıyâme, 33) buyurması da Allah yolunda harcanan malın ahiretteki mükâfatına dikkatimizi çekmektedir. Cömertliğin, Allah için vermenin ahiretteki koruyucu özelliği bir başka hadiste de "*Yarım hurma ile de olsa cehennemden korunun. Onu da bulamayan, hiç olmazsa güzel bir sözle cehennemden korunsun.*" (Müslim, Zekât, 68) şeklinde dile getirilmiş ve yardımlaşmanın, diğer kâim olmanın, gönül almanın önemi vurgulanmıştır.

Cömertlik, itidali gerektirir: Hz. Peygamber, bir kişinin elindeki imkânların tamamını ihtiyaç sahiplerine verip sonra da başkalarından yardım isteyecek duruma düşmesini uygun görmemiştir (Dârimî, Zekât, 25). Ayrıca cömertliğin bir Müslümanın aile fertlerini maddî sıkıntıya sokacak boyutlarda olması da doğru değildir (Buhârî, Vesâyâ, 2; Müslim, Vasiyye, 5, 8). Nitekim Kur'ân'da mü'minlere israf ve cimrilik diye adlandırılan iki aşırılıktan sakınarak harcamalarında ölçülü olmaları emredilmiştir (A'râf, 7/31; İsrâ, 17/29; Furkân, 25/67).

Sabır

Sözlükte, dayanma, dayanıklılık gibi anlamlara gelen sabır, ahlâkî bir kavram olarak, başa gelen musibetlerden dolayı Allah'tan başka kimseye şikâyetçi olmamak, yakınmamak, sızlanmamak; nefse ağır gelen ve hoş gitmeyen şeyler karşısında dünya ve âhîret yararını düşünerek, ruhi dengeyi bozmamak için insanın kalbinde bulunmakta olan sükûnet ve dayanma gücü demektir (Karaman ve ark., 2006, s.567).

Sabır, insanın doğru, haklı ve hayırlı işlerde karşılaştığı zorluk ve sıkıntıları, inanç, azim ve metanetle aşabilmesi eylemidir. Güçlükleri yenmenin, zorlukları aşmanın yolu ancak sabırla ve birbirine sabrı tavsiye edip direnmekle mümkündür (Beled, 90/17; Asr, 103/3).

Hz. Peygamber "...Kim sabırlı davranırsa Allah ona sabır verir. Hiç kimseye sabırdan daha hayırlı ve daha geniş bir ihsanda bulunulmamıştır." (Müslim, Zekât,124; Ebû Dâvûd, İstiğfar,1) hadisiyle sabrın önemli değerlerden biri olduğuna işaret etmektedir.

Sabır gösteren mü'min, gıpta edilmeye ve hayranlık duyulmaya değer bir kimsedir: Başına gelen belâyâ, sabreden mü'minin, gıpta edilmeye ve kendisine hayranlık duyulmaya değer bir kimse olduğunu (Müslim, Zühd 64) bildiren Hz. Peygamber, "Başına musibet gelen hiçbir Müslüman yoktur ki, Allah'ın emrettiği şekilde 'Biz Allah'ımız ve ancak O'na dönücüleriz. Allah'ım musibetim hususunda bana ecir ver ve bana bunun arkasından daha hayırlısını ihsan eyle', desin de Allah ona mutlaka daha hayırlısını ihsan buyurmasın" (Müslim, Cenâiz 3-5) sözleriyle de sabrın en çok değer verilen erdemler arasında olduğu bildirilmiştir.

Allah (cc) da sabır göstermektedir: Allah'ın güzel isimlerinden biri de çok sabreden anlamında "Sabûr"dur. Peygamberimiz "İşittiği şeyin verdiği eziyete Aziz ve Celil olan Allah'tan daha sabırlı kimse yoktur. Çünkü O'na şirk koşulur, çocuğu var denilir, ama O yine de onlara afiyet ve rızık vermeye devam eder." (Buhârî, Edeb, 71, Tevhîd, 3; Müslim, Sıfâtü'l-Münâfıkîn, 49) buyurarak, Allah'ın, kullanımının bütün isyan ve tuğyanlarını bildiği ve gördüğü halde onlara hemen cezalarını vermeyip ahirete ertelediğini ve onlara nimetlerini vermeye devam ettiğini hatırlatmaktadır.

Sabrın en makbulü ve sevaplısı, musibetin insana geldiği anda gösterdiği sabırdır: Hz. Peygamber “En makbul sabır, musibetin başa geldiği ilk andaki sabırdır” (Buhârî, Cenâiz, 31; Müslim, Cenâiz 14,15) buyurarak açıkça dile getirmiştir. Çünkü önemli ve makbul olan sabır, Allah’ın takdirine itiraz etmeden O’nun tasarrufuna rıza göstermektir.

Sabır, kurtuluş ve mutluluğun anahtarlarından: İmtihan ve sıkıntılara sabırla göğüs germesini bilmeyenlerin başarıya ulaşmaları mümkün değildir. Korku, açlık, mal, can ve ürün kaybı gibi Müslümanların tâbi tutulacağı imtihanlar karşısında sabırlı davrananlar müjdelenmektedir (Bakara, 2/155). “Ey îmân edenler! Sabredin, sabır yarışında (düşmanlarımızı) geçin!” (Âl-i İmrân, 3/200) ayeti zafer ve başarının gösterilecek sabra bağlı olduğu mesajını vermektedir. Zira “Allah sabredenlerle birlikte.” (Bakara 2/153).

Sabır, doğru ile yanlış ayırt eden ölçüdür: Sabır bir ışıktır (Müslim, Tahâret 1). Zira sabır sayesinde doğru ile yanlış ayırt edilir, hakkın, haklının yanında yer almak mümkün olur. Müslümanlar ibadetlerini yerine getirme hususunda (Tirmizî, Deavât 12, 86) savaş için düşmanla karşılaştıklarında (Müslim, Cihad ve’s-siyer, 20) sabırlı olmalıdırlar. Hayatı sabır örnekleriyle dolu olan Hz. Peygamber cahil bedevilerin kaba, onur kırıcı tavırları karşısında sabırlı olmuş, (Buhârî, Fardu’l-hums, 19) etrafındakilere de sabırlı olmayı tavsiye etmiştir. Bir defasında Ensar’dan bazı kimseler Resûlullah’tan (sav) bir şeyler istemişler, O da vermişti. Sonra tekrar istediklerinde Allah Resûlü yanındakiler bitinceye kadar vermiş ve “...Kim sabrederse, Allah ona dayanma gücü verir. Kimseye sabırdan daha hayırlı ve daha geniş bir ikram verilmemiştir.” (Müslim, Zekât, 124) buyurmuştu.

Sabır, sabır gösteren için hayırdır: “Mü’minin bütün işleri hayırdır. Kendisine varlık isabet etse şükreder, bu onun için hayır olur; darlık isabet etse sabreder, bu da onun için hayır olur” (Müslim, Zühd, 64) hadisiyle de Müslümanın sabır sayesinde bir hayra, iyiliğe nail olacağını açıklamaktadır. Hz. Peygamber “İnsanlarla bir arada yaşayan ve onların eziyetlerine sabreden mümin, insanlarla bir arada yaşamayan ve onların eziyetlerine sabretmeyen müminden daha büyük ecre nail olur.” (İbn Mâce, Fiten 23; İbn Hanbel, II, 44) sözleriyle de toplum hayatının doğal akışı içinde karşılaşılabilecek sıkıntılar karşısında sabırlı olmayı teşvik etmiştir.

Sabretmek suiistimale uğramak değildir: Sabır, haksızlıklar karşısında sessiz kalmak değildir. Zira Hz. Peygamber Müslümanların karşılaştıkları kötülüklerle eliyle, diliyle mücadele etmelerini, hiç olmazsa kalpleriyle buğz ederek tavır almalarını istemiştir (Müslim, İmân 78).

Sonuç ve Değerlendirme:

İslâm’ın ortaya koyduğu insan modelinin tipik göstergeleri olarak görülebilecek temel değerler Hz. Peygamber’in söz, fiil ve takrirleri ile şekillenmiştir. Hz. Peygamber’in Kur’ân merkezli örnek yaşamı ile değerler, kapsam, içerik ve

uygulama boyutu ile belirginleşerek sahabe yaşantısının temelini oluşturmuş, günümüze değin samimi Müslümanlar tarafından değişime uğramadan, ilk günkü neşvesi ile yaşanmaya gayret edilmiştir. Değerlerin nesilden nesle aktarılmasında Hz. Peygamber'in hadislerinin kayıt altına alınması ve inananların yaşamlarında bunları rehber olarak addetmeleri en önemli etken olarak görülmektedir.

Sonuç olarak hadislerde ifadesini bulan değerler hakkında şunlar söylenebilir:

- Değerler, bu çalışmada ele aldığımız on iki değerle sınırlı değildir.
- Değerler evrensel olup farklı toplumlara ve çağlara göre değişmezler.
- Değerlerin İslam inancı ile sıkı bir ilişkisi vardır.
- Değerlerin öğrenilmesi daha ziyade rol öğrenmesi şeklinde bir sosyal öğrenmedir ve bu rol model de Hz. Muhammed (sav)'dir.
- Hz. Peygamber, müminlerin ahlakçı değil, ahlaklı olacakları bir değer eğitimine yer vermiştir.
- Bazı değerlerin terkinin maddi veya manevi/uhrevi cezai müeyyideleri söz konusudur.
- Değerler bireysel ve toplumsal otokontrol (emr-i bi'l-maruf, nehy-i ani'l-münker/ahilik, fütüvvet vs.) sistemleri ile korunmuştur.

Kaynakça

- Akarsu, B. (1998). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 7. Baskı, İstanbul: İnkılap.
- Arslan, F. Ş. (2008). *Sünen-i Ebû Davud'un Edeb Bölümünden Hareketle Hz. Peygamberin Karakter Eğitiminde Yer Alan Ahlâki Değerler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aydın, İ.H. (2012). Seküler Ahlakın İmkânı, *Modern Çağda Ahlak, Modern Çağda Ahlak Sempozyumu, 7-8 Mayıs 2010*, (1. Baskı 2012) (ss.227-236) Konya: Konya İlahiyat Derneği.
- Aydın, M. (2003). "Gençliğin Değer Algısı: Konya Örneği", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (3).
- Aydın, M. (2011). Değerler, İşlevleri ve Ahlak, *Eğitime Bakış*, 7 (19), (ss.39-45) , Ankara: Eğitim-Bir-Sen.
- Aydın, M.Z. (2010). Okulda Değerler Eğitimi, *Eğitime Bakış*, 6 (18), (ss.16-19), Ankara, Eğitim-Bir-Sen.
- Beyhakî, A.H. (2003). *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata, I-X, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Bolay, S. H. (2013). İslam Medeniyete Hangi Değerleri Katabilir? *Medeniyet Ve Değerler Açık Medeniyet - İstanbul Yaklaşımı*, Ed. Recep Şentürk, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Buhârî, E.A.M.İ. (1992). *Sahîhu*, I-VIII, İstanbul, Çağrı.
- Buhârî, E.A.M.İ. (1998). *el-Edebu'l-Müfred*, thk. Semîr b. Emîn ez-Zühayrî, Riyâd: Mektebetü'l Me'ârif.

Din ve Değer

- Çağrı, M. (2004) Merhamet, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, c. 29, (ss. 184-185). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Çakmak, A. (2013) *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinde Adalet Değerinin Öğretimi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân, (1992). *Sünen*, I-II, İstanbul: Çağrı.
- Deylemî, E.Ş. Ş. (1986). *el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitâb*, thk. Said b. Besyuni Zağlul, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Doğan, M. (1996). *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, İz.
- Ebû Davud, S. E. (1992). *Sünen*, I-V, İstanbul, Çağrı.
- Ersan, A. (2010). *Sahîh-İ Müslim'deki Hadislerin İlköğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Programında Kazandırılması Öngörülen Değerler Açısından İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Görgün, T. (Ed.) (2010). *İslam Ahlak Esasları*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi.
- Güneş, K. (2012). Ahlakın Teşekkülünde Dinin Yeri. *Modern Çağda Ahlak Sempozyumu*, 7-8 Mayıs 2010, (1. Baskı 2012) (ss. 76-92) Konya: Konya İlahiyat Derneği.
- Hökelekli, (2010). Hayati Hökelekli, Modern Eğitimde Yeni Bir Paradigma: Değerler Eğitimi, *Eğitime Bakış*, 6 (18), (ss.4-9), Ankara: Eğitim-Bir-Sen.
- İbn Ebî'd-Dünya, A.M.U. (1993). *Kitâbu's-samt ve âdâbi'l-lisân*, thk. Mustafa Abdülkadir 'Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- İbn Hanbel, A. (1992). *Müsned*, I-VI, İstanbul: Çağrı.
- İbn Hişâm, A. (1955). *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, (thk. Mustafa es-Sakkâ-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhâfız Şelebî), I-II, Beyrut: Şirketü'l Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî'l-Halebî.
- İbn Mâce, M. Y. (1992). *Sünen*, I-II, İstanbul: Çağrı.
- Karaman, F., Karagöz, İ., Paçacı, İ., Canbulat, M., Gelişgen, A., Ural, İ. (2006). *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara, DİB.
- Kaymakcan, R. (2010). Değer Kavramı ve Gençlerin Dini Değerleri, *Eğitime Bakış*, 6 (18), (ss. 10-15), Ankara: Eğitim-Bir-Sen.
- Keskin, Y. (2016). Değerlere Genel Bir Bakış: Tanımı, Özellikleri, İşlevi ve Sınıflandırılması. Mustafa Köylü (Ed.), *Teoriden Pratiğe Değerler Eğitimi* içinde. Ankara: Nobel (19-53).
- Kongar, E. (1982). *Kültür Üzerine*, İstanbul: Çağdaş.
- Kudâî, E.A.M.S. (1986). *Müsnedü's-Şihâb*, thk. Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefi, Beyrut: Müessesetü'r-risâle.
- Küçük, A. (2007). *Kur'ân'da Toplumsal Sınanma*, İstanbul: Beyan.
- Mâlik b. Enes, (1992). *el-Muvattâ*, I-II, İstanbul: Çağrı.
- Marshall, G. (1999) *Sosyoloji Sözlüğü* (çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü), Ankara: Bilim ve Sanat.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc (1992). *Sahîh*, I-III, İstanbul: Çağrı.

- Nesâî, A. Ş. (1992). *Sünen*, I-VIII, İstanbul: Çağrı.
- Oktay, A. S. (2005). Hz. Peygamber'in İslami Değerlerin Yaşanması ve Uygulanmasında Model Olması, 8. *Kutlu Doğum Sempozyumu* içinde, (ss. 109-117). Isparta.
- Oktay, A.S. (2007). "İslâm Düşüncesinde Ahlâkî Değerler ve Bunların Global Ahlâka Etkileri", *Değerler ve Eğitimi Uluslar Arası Sempozyumu Bildiriler Kitabı Kasım 26-28 2004*, İstanbul: Dem
- Oral, O. (2014). İmânın Sosyal Hayatta Tezâhürleri –Doğruluk, Güzel Ahlak, Sevgi ve Kardeşlik–, *bilimname düşünce platformu*, XXVII, 2014/2, s.160.
- Peker, H. (2000). *Din Psikolojisi*, Samsun: Aksiseda.
- Sandıkçı, K. (2003). İslam Ahlak Öğretisinin Temel Dayanağı Olarak Sünnet, *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri Kutlu Doğum Sempozyumu-2001*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı,
- Sarıçam, İ. (2003). Değerlerin Hayata Geçirilmesinde Hz. Peygamber: Güven Örneği, *Hz. Peygamber'in Tebliğ Metodu ışığında İslam'ın Güncel Sunumu, Kutlu Doğum Sempozyumu*, Ankara.
- Taberânî, E.S.A. (1415). *el-Mu'cemü'l-ewsât*, (thk. Tarık b. Ivezullah b. Muhammed, Abdulmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî), I-X, Kâhire: Daru'l-Haremeyn.
- Tirmizî, E.İ.M.İ. (1992). *Sünen*, I-VI, İstanbul: Çağrı.
- Türer, C. (2012) Modern Dünyada Ahlak/Değerler Eğitimi, *Modern Çağda Ahlak Sempozyumu, 7-8 Mayıs 2010*, (1. Baskı 2012) (ss. 171-186) Konya: Konya İlahiyat Derneği.
- Yılmaz, H. (2010). Çocuğun Ailede Kazanacağı Önemli Bir Değer: *Eğitime Bakış*, 6 (18), (ss.55-58), Ankara: Eğitim-Bir-Sen.
- Zehebî, Ş.O. (1985). *Siyeru A'lâmi'n-nübelâ*, I-III, Beyrut: Müessesetü'r-risâle.